

Búcsú Enyedi Györgytől

A farewell to György Enyedi

2012 szeptemberében meghalt Enyedi György. Sikereiben gazdag szakmai életének sok részletéről szóltak már a megemlékezések, tudományos iskola és műhely alapításáról, kutatóintézet szervezéséről, hazai és nemzetközi tudományos elismerésekről.

E folyóirat hasábjain meg kell említenünk, hogy a Tér és Társadalmat, az MTA Regionális Kutatások Központjának tudományos folyóiratát, 1987-ben alapította Enyedi György. Ő volt 26 éven át a szerkesztőbizottság elnöke, majd tiszteletbeli elnöke. Rendhagyó módon búcsúzik a TÉT szerkesztőbizottsága és szerkesztősége Enyedi Györgytől. Utolsó könyvéről, amely *Városi világ* címmel jelent meg az Akadémiai Kiadó gondozásában 2012 júliusában, nem szokványos recenzió formájában írtunk, hanem arról, hogy mi ragadta meg figyelmünket, milyen gondolatokat indított el bennünk, hogyan vitatkoznánk a szerzővel, ha lehetne. Nagyvonalú ajándéka, hogy nem közhellyel, hanem általa felvetett tudományos kérdéseken töprengve emlékezhetünk rá.

Enyedi György világképe (Barta Györgyi)

Enyedi György *Városi világ* c. könyve beleillik könyveinek hosszú sorába. Nem szokványos tudományos mű abban az értelemben, hogy nem a tengernyi irodalmi forrásra hivatkozik, nem az ez esetben hatalmas statisztikai adatbázist dolgozza fel, hanem egy rendkívül okos, olvasott, sokat látott tudós világképe rajzolódik ki a könyvből. Azonnal hozzá kell tenni, hogy a szerző közel három évtizeden át foglalkozott az urbanizálódás, és benne a nagyvárosok sorsának kérdéseivel, tehát ez a könyv egyben ismereteinek összegzése is.

Az említett világkép két jellemző tulajdonsága, hogy koherens és a maga nemében szubjektív. Rendszert alkot, a nagyvárosok és nagyvárosi folyamatok egész világot átfogó rendszerét, amelyet lehet egyes részleteiben vitatni, de a rendszer egészével nehéz egy másik rendszert szembeállítani. És szubjektív abban az értelemben, hogy a nagyvárosi átalakulás folyamatához a szerző értéktételeket fűz, mit tart pozitívnak ebben a folyamatban, és mit tekint negatívnak. Világlátása korántsem pesszimista. Önmagában az a hangoztatott tény, hogy az emelkedő, felzárkózó országokban (vagyis amelyek gyorsabban haladnak a fejlett világ átlagánál) él a világ népességének több mint a fele, már optimizmusra ad okot (105. o.).

A könyvről, amely Enyedi Györgynek a világ nagyvárosairól alkotott világképe, azt is mondhatnánk, hogy hipotézisek gyűjteménye. Ez a „hipotézisjelleg” nemcsak a nagyvárosok jövőjéről alkotott véleményére igaz (hiszen a jóslatok realitása csak később igazolódik be, ha beigazolódik egyáltalán), hanem a kérdésvetésekre, a hangsúlyok megválasztására is, és leginkább a nagyvárosi rendszer kialakítására. Mindez azt jelenti, hogy Enyedi György könyve hosszú ideig megkerülhetetlen alappont lesz a nagyvárosokkal foglalkozó magyar kutatók számára, akiknek részleteiben vagy rendszerében bizonyítani vagy cáfolni kell az itt leírtakat. De egyben óriási segítség is, hiszen van honnan elindulni, van mihez igazodni...

Hozzá kell tenni, hogy az élvezetes stílusban, összefogottan megírt könyv nem csupán a szakterületet művelők számára izgalmas tanulmány, hanem mindenki számára érdekes olvasmány, akiket ez a téma érdekel. Enyedi György ezzel a könyvével is igazolta, hogy lehet tudományos művet írni úgy is, hogy az ne csak a szakterület „vájtt fülű” tudósai számára legyen érthető. Nem tudom, inkább feltételezem, hogy szívesen színesítette volna fotókkal, térképekkel, ábrákkal a könyvet... ha lett volna ideje rá.

Szokványos könyvismertetés helyett néhány olyan témát ragadtam ki, amelyekhez ez a könyv számomra újszerű megállapításokkal szolgált, vagy éppen vitára ösztökél.

A városok növekedése

Azzal az állítással vitatkozom, hogy „megszűnt az a két évszázados jelenség, hogy a gazdasági fejlődés és a városnövekedés összekapcsolódott” (19. o.). Amennyiben a lakosságszám növekedése jelenti a városnövekedést, valóban igaz, hogy Latin-Amerika, Afrika nagyvárosi népességrobbanásának oka nem a dinamikus iparosodás volt. Ha viszont a város növekedését gazdaságának hozzáadottérték-termelésével és még inkább a világra kiterjedő irányító funkcióinak koncentrálódásával azonosítjuk, akkor nyilvánvaló, hogy a fejlett világ globális városainak gazdasági súlya hihetetlen mértékben növekedett és növekszik.

A könyvben többször felbukkan az állítás, hogy a népesség nem azért költözik be tömegesen a fejlődő országok nagyvárosaiba, mert a gazdaság, az ipar bőven kínálna munkát, hanem „a falusi túlnépesedés űzött a városokba iskolázatlan, szegény, rossz életkilátású tömegeket” (84. o.). Elgondolkoztató, vajon akkor miért maradnak e tömegek a nagyvárosban? Vajon lehet-e hallani tömeges éhezéstről, éhhalálról e nagyvárosokban? Akárhogy is, ezek a nagyvárosok túlélést jelentenek az odaköltözőknek, még ha európai szemmel csak az iszonyú és reménytelen szegénységet látjuk is. (A szerző is említi a társadalmi szolidaritás, a családi összetartás erejét az afrikai nagyvárosokban, a városba költözöttek és otthon maradtak mindvégig fennmaradó, éltető kapcsolatát.)

Van néhány olyan állítás, amelyek okait, tartósságát meg kell kutatni, be kell bizonyítani, de mindenképpen érdekesek, és foglalkozni kell ezekkel a gondolatokkal:

- A nagyvárosi növekedés nagyobb része nem bevándorlásból, hanem természetes szaporodásból adódik, írja könyvének 46. oldalán Enyedi György. Még izgalmasabb, hogy míg a 19. században a városi népességrobbanást radikális népességcsökkenés követte, addig ez a folyamat nem ismétlődik a 21. századi nagyváros-robbanás során. Vajon miért nem?
- A városnövekedés egyes szakaszai (városrobbanás, relatív dekoncentráció, dezurbanizáció, a globalizáció urbanizációja) mindig a fejlett régiókban keletkeztek, és onnan terjedtek a kevésbé fejlett területek felé (58. o.). A legutolsó, a globalizáció időszakának urbanizációs szakaszában a nagyvárosok egy része kilépett a nemzeti városrendszerből, és része lett a globális városálózatnak, csúcán a globális városokkal (71. o.). Vajon valóban „kilépésről” van-e szó, vagy kettős funkció kialakulásáról?
- Vajon mi indítja, mozgatja a városfejlődést? Mivel magyarázható a városnövekedés egyik szakaszból való átlépése a másikba? Enyedi Györgynek az a hipotézise, hogy a modern urbanizáció ciklusai (Kondratyev által leírt, 50-60 évre tehető) hosszú távú gazdasági ciklusokhoz kapcsolódnak (73. o.). Enyedi felteszi a kérdést: vajon a 2008-ban kirobbant gazdasági világválság nem indít-e el egy új ciklust a városfejlődésben?
- Mintha ez lenne válasza arra a kilátástalanságra, amivel a nagyvárosi régiók és a megavárosok fenntartható fejlődését megkérdőjelezi (58. o.).

A falu-város-kapcsolat változása

Enyedi György sommás véleményt fogalmazott meg a város és vidéke megváltozott kapcsolatáról: „felborul a településtudomány és a településföldrajz egyik alaptétele: a város és vidéke egymásra utalt kapcsolata...” (17. o.). Véleményem szerint még bizonyításra szorul, hogy ezt egyértelműen lehessen állítani, inkább arról van szó, hogy e kapcsolat jellege változott meg az elmúlt időszakban. (Ha csak Budapestre és az agglomerációjára gondolunk, jól ismert, hogy egy sor szolgáltatás eléréseért most is bejárnak a fővárosba a környező településekről, ugyanakkor más szolgáltatások decentralizálódtak, és megjelentek a rendszeresen kijárók munkavállalók is.)

A másik két állítás valóban elgondolkoztató, részben mivel jelentős fejlődésre utal az egyik: a fejlett országokban „a falu-város integrálódása folyamán a falu alárendeltsége megszűnik, a különbségek megmaradnak, de ez nem jelent hátrányokat” (25. o.). Vajon igaz-e ez a falusi élet minden vonatkozására? Többé-kevésbé igazolható, hogy a fejlett országok falvaiban élők életkörülményei ugyanolyan magas színvonalúak (lehetnek), mint a városiaké... De vajon a falvak ugyanolyan döntéshozói szerepet élveznek-e a hatalmi-közigazgatási rendszerben, az állami források elosztásában, mint a (nagy)városok?

A másik állítás egészen új, súlyos problémát jelez: „A fejlett országokban a korábbi város/falu egyenlőtlenségeket a globális hálózaton belül működő és a hálózatokból kirekedt városok közötti szakadék váltotta fel” (55. o.). Vajon hogyan viszonyul a globális és a nemzeti városrendszer egymáshoz? Milyen módon lehet enyhíteni a globális hálózatokból való kiszorulást – globális és/vagy nemzeti/lokális szinteken?

A kínai nagyvárosi fejlődésről

A kínai városfejlődésről írt fejezet számomra a könyv egyik legérdekesebb része, nyilván elsősorban azért, mert Kína izgalmas téma az élet minden területén. A kínai városfejlődés szorosan összefügg annak a szerepnek változásával, amit Kína betölt a világban. A sikeres megoldások figyelemre méltóak, már csak azért is, mert a világ meghatározóan nagy részén zajlanak, másrészt akár példával is szolgálhatnak (a jelenlegi magyar politikai vezetés szívesen tekint Kínára).

A kínai városfejlődésről kialakított gondolatsort az a hipotézis vezeti be és uralja mindvégig, hogy a kínai nagyvárosok fejlődése során megjelentek ugyan a globalizáció jól ismert nemzetközi formái, mégis itt vagy arról van szó, hogy ezeket a hatásokat „kínaiázzák”, jellegzetesen kínaivá változtatják, vagy méginkább az, hogy a felszín mögött évezredek hagyományok vannak, tradicionális, sajátos kínai mechanizmusok húzódnak (121. o.).

Történelmi hagyományai vannak, hogy miért ugyanazt a térséget, ugyanazokat a városokat érinti a külföldi tőke dinamizálta fejlődés a 21. században, mint a 19. század második felében, mint ahogy annak is, hogy a városok sohasem élveztek autonómiát és lakói sohasem voltak – európai értelemben – polgárok, most sem azok (127. o.).

A városlakók és a falusiak életkörülményeiben hagyományosan nagyok a különbségek, és a Mao-Ce Tung utáni korszakban, az 1970-es évek második felétől a különbségek drámaian növekednek. Így az is hagyományos, hogy a lakoságnak nincs szabad mozgása az országban, három napnál hosszabb lakhelyváltogatás rendőrségi engedélyhez kötött. A gazdag város nagy vonzerő, engedély híján is milliók kelnek útra, a bolyongó népesség, az illegális bevándorlók számát 100 millióra becsülték 2000-ben (135. o.).

Nem kétséges, hogy a városrendszer tervezése, a városnövekedés szabályozása révén Kínában sikerült elkerülni a reménytelenül burjánzó és irányíthatatlan megavárosok kialakulását. A falusi és a városi világ között a hatalmas és növekvő társadalmi-gazdasági különbség miatti feszültségeket részben diktatórikus eszközökkel, részben a dinamikus gazdasági fejlődés termelte forrásokkal tudják csillapítani. Ez a kettősség jellemzi Kínát: a központi irányítású államszocializmus és a piacgazdaság együttes jelenléte. Enyedi György is felteszi a nagy kérdést, hogy meddig lehet fenntartani ezt az ellentmondásos kettősséget (137. o.). A Szovjetunió és a kelet-európai államszocialista rendszerek

összeomlása bizonyította, hogy a két politikai rendszer nem egyeztethető össze. Vajon Kína a maga robusztus súlyával, egyedülálló sajátos történelmével talán képes hosszú távú új modellt formálni? Enyedi György sem próbált jóslásokba bocsátkozni...

Amit tudni kell a városokról... (Kovács Zoltán)

Enyedi György *Városi világ* című könyve számomra a kortárs városföldrajzi szakirodalom egyik legkiemelkedőbb alapműve. A városok hatezer éves léte, keletkezésük körülménye, belső térszerveződésük régóta foglalkoztatja a tudomány, köztük a geográfia képviselőit. Ennek eredményeként – nem túlzás! – könyvtárnyira duzzadt a városokkal foglalkozó földrajzi, szociológiai, urbanisztikai stb. szakirodalom, amelyet még számba venni is képtelenség, nemhogy elolvasni. Meggyőződésem, hogy Enyedi a lényegesebbeket olvasta, a többit személyesen látta, s ez szilárd alapokat jelent a könyv számára. A szerző e művével több szempontból is példát mutat az utókor – és nem csak a városok iránt érdeklődő tudományos közvélemény – számára. Tekintsük át röviden ezeket!

Először. Ha egy kiadótól azt a felkérést kapnám, hogy írjam meg a globális városfejlesztés elmúlt hatezer évről szóló ismereteimet, a jelenkori folyamatokkal kapcsolatos véleményemet, pár másodperc gondolkodás után bizonytalansággal visszakérdeznék: „kapok 400 oldalt?” (azzal a titkolt reménnyel, hogy esetleg 500 is átmegy). Ennek a könyvnek mindössze 180 oldal a terjedelme, s akár „egy szuszra” elolvasható, hiszen stílusa élvezetes, olvasmányos, gyakran bukkannak elő „Gyurkás” poénok, személyes élményekkel fűszerezett gondolatok. A könyv mentes minden sallangtól, üresjáratától. Szószátyár korunk adatokkal, térképekkel (stb.) érvelő pozitívista megközelítmódja is távol áll tőle. Statisztikai adatokra, térképre csak elvétve akadunk a műben, ahogy a szerző fogalmaz „...ezek nem szolgálták erősen a főcélt”.

Másodszor. A könyv nem egyszerűen oknyomozó, tényfeltáró városföldrajzi munka, több annál. Támaszkodik a földrajztudomány, a közgazdaság-tudomány, a történettudomány, a szociológia, a néprajz, az építészet és még egy sereg diszciplína városokra vonatkozó ismereteire, eredményeire. Ennélfogva mélyen interdiszciplináris mű ez, ami partikularizmusba süllyedő, végletekig differenciált tudományos világunkban kikopóban van. Persze ez nehéz műfaj, hiszen illeszteni kell korokat, kultúrákat, földrajzi tereket, gazdasági rendszereket stb. Mindehhez a szerző kellő alapokkal rendelkezett kora, végzettsége, intellektusa, egyszóval 83 éve összes tapasztalata alapján. Szemléletmódja példaként állítható nemcsak a kortársak, de a jövő generációja elé is.

Harmadszor. A könyv ugyancsak kiváló példázata annak, hogy egy tudós legnagyobb erénye, ha képes korábbi „tévedéseit”, pontatlanságait belátni, azokat a nyilvánosság előtt beismerni és revideálni. Enyedi ezt a könyv számos

pontján megteszi, hiszen ott az a fránya „negyedik szakasz”. Mármint a városnövekedése. 1988-ban az Akadémiai Kiadónál megjelent *A városnövekedés szakaszai* című művében ugyanis ő az „informatika urbanizációja”-ként értelmezi a globális urbanizáció többek által leírt negyedik ciklusát. Tudjuk, szerte a világon ekkor érnek be a nagyarányú városrehabilitációs beavatkozások első gyümölcsei. Az európai és észak-amerikai városok központjai ekkor telnek meg újra élettel, népességük ismét növekedésnek indul. De hogy ez valóban egy új ciklus kezdetét jelenti-e, amely később felváltja az addig városokat romba döntő dezurbanizációt, azt senki nem tudhatta. Azt meg, hogy a „vissza a városba” folyamat minek köszönhető, adatok híján végképp senki sem tudhatta, legfeljebb spekulálhatott. Így tett ő is, látszólag és bevallottan vesztére.

A könyv általam legizgalmasabbnak tartott, egyben a legtöbb szakmai újdonságot kínáló részei egyrészt a Föld egyes (fejlődő, felzárkózó, fejlett) nagytérsegeinek urbanizációjára vonatkozó esettanulmányok. Általuk bepillantást kaphatunk a gyorsan növekvő fekete-afrikai, latin-amerikai városok életébe, problémáiba éppúgy, mint az észak-amerikai és európai városokat érintő kihívásokba. A tárgyalt térségek városai a konkrét példák (Nairobi, Új-Delhi, Sao Paulo stb.) révén megelevenednek a szemünk előtt, érezzük lüktetésüket, átlátjuk belső térszerveződésük logikáját, s megismerjük a mindennapi életüket feszítő kihívásokat. És persze ott van a 147. oldal tájékán a kelet-közép-európai térséggel kapcsolatban a szerzőt (s általa engem is) régóta és mélyen foglalkoztató kérdés, hogy volt-e szocialista urbanizáció. A tudományos vita gyökerei az 1980-as évekre vezethetők vissza, French és Hamilton 1979-ben megjelent „alpműve”, a *The socialist city* nyomán. A brit geográfusok művükben a keleti „marxista” urbanizációt az európai városfejlődés önálló modelljeként értelmezték. Állásfoglalásuk alapját a városi földterület kollektív tulajdonlása, az egyenlősítő társadalompolitikai rendszer, a településfejlesztés központi allokációja képezte. Sokan osztották a véleményüket. Nem úgy Enyedi. Ő volt az, aki a '80-as években megjelent munkáiban elsők között tagadta az önálló szocialista urbanizáció létét, s mindezt nem valamiféle ideológiai meggyőződésből, sokkal inkább az európai kultúra és társadalomfejlődés ismerete, az európai városokat gyakorta beutazó geográfus tapasztalatai alapján. Vallotta, hogy a kelet-közép-európai átlagpolgár sosem volt híve az egyenlősdi-nek, kereste az igényeinek megfelelő települést, településrészt. Kultúrájából fakadóan nyugati társaihoz hasonlatos szegregációs mintákat igyekezett fölvenni. Ha ezt az államszocialista hatalom megakadályozta, rejtett, informális védekezési mechanizmusokat épített ki (pl. második gazdaság), hogy céljait valahogyan elérje. A vitát lezáró katarzis az államszocialista rendszer bukása után következett be; pár év leforgása alatt a kelet-közép-európai városok nyugati társaikhoz nagyban hasonló jelenségeket (szuburbanizáció, slum-képződés, dzsentifikáció stb.) produkáltak, ami bizonyította Enyedi igazát. A melldőngetés, az „én megmondtam” persze ezúttal is elmarad.

A fentiek summázataként elmondható, hogy az olvasó lírai könyvet vehet kezébe, amely egy széles látókörű, világlátott földrajztudós városokról, globális urbanizációról tett tanúvallomása. A szerző az előszóban leszögezi: „nem a hattúdalom”. Ez valóban így van, hiszen ez nem csak egy „dal” a sok közül, sokkal inkább a globális városfejlődés egyfajta szintézise, amit szakmabéli és laikus egyaránt haszonnal forgathat. Egy tudós életművének megítélésében nem a részletek, hanem az egész az érdekes. Gyurka, felejtjük el tehát azt a negyedik ciklust!

Az ipar várossá tesz? (Beluszky Pál)

Mintegy negyedszázada az Appenninek Pó-síkságra tekintő hegyfokán épült Verucchio óvárosának faláról alátékitve – persze csak tiszta időben – „kézzelfoghatóvá” vált számomra, amit persze addig is tudhattam: lehetetlen precíz, minden esetben működő meghatározását adni annak, amit településnek nevezünk, s mindannak, ami e fogalomcsokorba tartozik (településhálózat, -rendszer, falu, város stb.). A Pó alföldjén – s persze a világ számos más régiójában, a Ruhrvidéken, Közép-Angliában, a Washington–Boston megapoliszban a „településegységek” sűrűsödési gócai, nyulványai, diaszpórai, infrastrukturális létesítményei oly egymásba fonódó szövevényt alkotnak, hogy aligha lehet egyértelmű választ adni arra: hol kezdődik s végződik egy-egy település, minek az alapján lehet egybefoglalni vagy szétválasztani, típusokat alkotni és így tovább.

E Verucchio-béli élmény óta még inkább kellő toleranciával kezelem e fogalomcsoportot. Így csupán a kötet városokkal kapcsolatos (városfogalom, városfejlesztő tényezők, urbanizáció stb.) fogalmi kategóriáihoz fűzök egy gondolatsort, mégpedig a (gyár)ipar és a „város” kapcsolatáról.

A könyv közzefogást tükröző interpretációja szerint a 19. század ipari forradalma s térformáló következményei nyomán a „város” korábbi felfogása-definíciója (város=központ) túlhaladottá vált, a városnövekedés-urbanizálódás legfontosabb előmozdítójává a gyáripar vált, „gyárvárosokat”, városi agglomerációkat, urbanizált zónákat stb. hozott létre, és ezért a városfogalmaknak a (gyár)ipart is „be kellene fogadnia”. Badarság lenne kétségbe vonni, hogy a nagyipar (és a bányászkodás) városokat teremtett (csak hazai példákra hivatkozva Dunaújvárost, Tatabányát, Salgótarjánt, Kazincbarcikát stb.); az ipari korszak előtti városok olykor viharos gyorsaságú növekedését válthatja ki, súlyukat növeli. Az urbanizáció legfőbb ösztönzőjévé lép elő. Nagy „akciórádiuszú”, nem ritkán kontinenseken átívelő kapcsolatrendszereket („vonzáskörzeteket”?) hív életre. Mindez tény. Úgy vélem azonban, indokolt különbséget tennünk az ipar városfejlesztő szerepe s jelenlétének a településeket várossá minősítő hatása között (amit egy városdefinícióban is illene rögzíteni). A gyáripar koncentrált jelenléte közvetett hatásaival várossá emelhet egy-egy települést, de pusztán jelenléte nem tesz várossá településeket. Két példa állításom alátámasztására.

Tatabánya „jogelődei” területén – Alsó-és Felsőgalla, Bánhida és az 1902-ben községgé szervezett Tatabánya – a 19. század végén bukkantak gazdag kőszénlelőhelyekre. 1894-ben alakult meg a MÁK (a Magyar Általános Kőszénbányák), 1896-ban felszínre kerültek az első csille szenek, egy év múlva felépült az első munkáskolónia, működni kezdtek a „szénre” telepített ipari üzemek (szénosztályozó, hőerőmű, a 20. század elején a cementgyár, a mészfúvató, a brikettgyár, a karbidüzem és így tovább). Az összeépülő négy településen 1900-ban 9657-en, tíz év múlva már 22 927-en éltek. A bányákban és az ipari üzemekben az első világháború előtt kb. 7 ezren, az azt követő években 10 ezren dolgoztak. Ám az első világháborúig ez a tekintélyes néptömeg, a Magyarországon jelentősnek mondható ipari tömörülés, ez utóbbi által kialakított kapcsolatrendszer (a szükséges berendezések, gépek beszerzése, a bányászati és ipari termékek eljuttatása a felvevőpiacokra) ellenére aligha beszélhetünk „városról”. A későbbi Tatabánya híján volt városi intézményeknek, városi milliónek, polgárságnak, vonzaskörzetnek. Intézményei megfeleltek egy népesebb dunántúli falu intézményeinek. Városiasodásának első jelei a két világháború között bukkantak fel, kétségtelenül a gyáripar közvetett hatására (bányászat és ipar > munkaerő-szükséglet > népességtömörülés > városi szolgáltatások igénye); iparostanonc és polgári iskola létesült, a MÁK munkáskórház, mentőállomást kezdett működtetni, a vállalat tulajdonában lévő üzletek iparcikkeket is kezdtek árulni, városi szolgáltatások (fényképész, ügyvéd) telepedtek meg e községekben. De még ekkor is aligha akadt ember – szakember se –, aki a „tatabányai agglomerációt” városnak tekintette volna városi társadalom, életforma, településkép hiányában. Még vonzaskörzetük sem nagyon volt e településeknek – tehát nem töltötték be a településhálózati központ szerepét sem –, egyrészt, mert városi intézmények a MÁK tulajdonában állva saját munkavállalóik számára végezték a szolgáltatásaikat, másrészt az ingázás is jelentéktelen maradt, a nagyvállalat ugyanis kolóniákat, szolgálati lakásokat építtetett munkásainak, alkalmazottainak. Tehát e nagy volumenű ipari és népességtömörülés nem volt város. (Valódi várossá majd csak a második világháború után vált, az államhatalom hathatós támogatásával.) De Tatabánya nem egyedi példa a korabeli Magyarországon, ha az új ipari tömörülések nem is nőttek akkorára, mint Angliában vagy Németországban (Petrozsény, Resicabánya, Stájerlakanina, Salgótarján, Ózd).

Másik példám az *alföldi mezővárosok* története. Esetükben az agrártermelés játszotta azt a szerepet, mint az előbbi példában a gyáripar. Sajátos agrártermelésük és településrendszerük – távoli határterületeket is hasznosítani tudó rideg állattartás, illetve a tanyás települési-gazdálkodási rendszerben folytatott gabonatermelés – bázisán, tehát szinte tisztán agrárgazdálkodásukra támaszkodva hoztak létre városi méretű településeket, már a 17. századtól kezdődően. Agrárjellegüket a 20. század elejéig megőrizték. (1910: Hódmezővásárhely 61,1%, Kecskemét 52,7%, Szabadka 47,9%, Jászberény 59,4%, Nagykovács 66,9%, Kiskunhalas 68,4%, Hajdúböszörmény 71,2% agrárkereső). Város-voltukon ugyan fanyalogtak a kortársak – geográfus kollégáink is –, de azért a városok sorából nem lehetett kizárni őket. (Mendöl

Tibor is arra a kompromisszumra jutott, hogy például Hódmezővásárhely is város ugyan, de csak a közepe). De mindezzel együtt a mezővárosokra hivatkozva nem lehet az agrárszerepkört általában a város ismertetőjegyei, tehát „definiálható” jellegzetessége közé sorolni, hasonlóan a gyáriparhoz.

Tehát: a „városi világ” kovásza, gyarapítója, terjesztője, szilárd bázisa – volt!? – ugyan a gyáripár, de az ok nem mosható össze a definiálható eredménnyel.

„A jövő városa” – a jövő kritikai városkutatása? (Timár Judit)

Amikor Enyedi György *Városi világ* című, régen várt könyvének nyári bemutatójára meghívást kaptam, épp egy e témához kapcsolódó tanulmányon dolgoztam. A Társadalomelméleti Kollégium folyóiratában, a *Fordulatban*¹ az év elején megjelent kritikai városkutatási blokkban magyarul közzétett három inspiratív írás (Loïc Wacquant, Neil Smith és Tom Slater tollából) nagyvárosi szegénységre, globális urbanizmusra, dzsentifikáció-kutatásokra irányuló, vitára hívó állításainak, kérdésfeltevéseinek hazai „átültethetőségét” próbáltam végiggondolni, s a magyarországi városkutatások helyzetét a szerzőkéhez igen közel álló szemlélettel elemezni. Arra a következtetésre jutottam, hogy talán végre fordulatnak nézünk elébe „itthon” is, elsősorban egy új, fiatal generáció egyre jobban érzékelhető jelenlétének² köszönhetően. Enyedi György sem e korosztály tagjának nem volt mondható, s tudtommal kritikai geográfusnak sem vallotta magát – bár az én kritikai földrajz terjesztésére irányuló törekvéseimet ösztönzőleg támogatta –, legújabb művét mégis azonnal a még olvasásra váró cikkek, kötetek leg-tetejére tettem. Részben azért, mert a kortárs hazai városkutatások semmiféle elemzéséből nem hagyhatók ki Enyedi György eredményei, részben pedig azért, mert ez a könyv nagyon is a fiataloknak szól. Mindig is a rájuk odafigyelő, őket segítő tudósként ismertem Enyedi professzort, aki már 30 évvel ezelőtt is vette a fáradságot, hogy egy gondolatébresztő írásban boncolgassa a „hol vannak az utódok” kérdést, rámutatva a tudományos utánpótlásképzés, -nevelés hiányosságaira (Enyedi 1982). Az utóbbi években pedig egyre gyakrabban utalt tanítványokra, unokatanítványokra. A *Városi világ* előszavában azt írta, ez az utolsó műve, amely városföldrajzi-urbanisztikai tanulmányai összefoglalója. Mindjárt a következő mondatát azonban a „fiatalabb olvasóknak” címezte – úgy vélte, számukra az nyújthat érdekességet, hogy hosszú távú folyamatokkal írja le a mai városi világot, azaz „a roppant felgyorsult globális városnövekedést”, így hosszú folyamatok alakulását ismerhetik meg szintéziséből.

Nem hittem, hogy ilyen rövid idővel a megjelenés után el kell fogadnunk, hogy Enyedi György e könyvéről valóban már csak mint az „utolsóról” elmélkedhetünk, s kutatási tevékenységéről, eredményeiről, nézeteiről írva a múlt időt kell használnunk. Most mégis inkább előre nézek, ott folytatom, ahol műve

utolsó fejezetében Enyedi professzor abbahagyta, csak nem a „jövő városának”, hanem városkutatásainknak lehetséges alakulásáról gondolkodom. Ezért itt a múltat a jövővel összekapcsolva, Enyedi György munkáinak olyan jellemzőire, gondolkodásmódjának olyan elemeire igyekszem rámutatni, amelyeket átvéve az ezekre nyitott „unokatanítványok” nemcsak folytathatják, de meg is újíthatják a magyarországi városkutatásokat. Így, a tanítvány köztes helyzetében, valamelyest a „külső” közvetítő szerepét öltöm magamra, ugyanakkor felvállalom saját szubjektív álláspontomat, vagyis, hogy e megújuláson a kritikai városkutatások térnyerését értem, azt remélem.

Az egyik legfontosabb örökség, amit egy ilyen változás megvalósítása érdekében Enyedi professzortól átvehetünk, az az *interdiszciplináris megközelítése*. A *Városi világban* az urbanizáció történeti jellemzését s földrajzi elterjedésének bemutatását négy kérdésre adott válaszai strukturálják: 1) Hogyan módosul a jelen városfejlődési folyamat során a városhálózat szerkezete? 2) Mi a magyarázata a nagyvárosi növekedésnek? 3) Hogyan alakulnak ki és működnek a globális városhálózatok? 4) Fenntartható-e a jelenlegi városnövekedés? E válaszkeresés minden dimenzióját áthatja az interdiszciplinaritás, a legnyilvánvalóbban azonban talán. „A város arcai” c. fejezetben kerül előtérbe: szemléletes módon rajzolódnak ki a város földrajzi, közgazdasági, történeti, demográfiai, társadalmi, közjogi-közigazgatási, urbanisztikai, természeti arcai. A megjelenítés sokszínűségére egy bármi másnál kézenfekvőbb indoklást ad a szerző: „a városlakó komplex környezetben él”; a természeti, épített és gazdasági-társadalmi környezetet egyszerre érzékeli.

E mindennapi gyakorlathoz, társadalmi igényhez igazodó komplex kutatói érdeklődés mintha mindig is magától értetődő lett volna Enyedi György számára. Amikor például 25 éve a *Tér és Társadalom* alapítójaként köszöntötte az olvasót, első mondatai között leszögezte, ez a folyóirat nem egyetlen diszciplínához kötődik – tér és társadalom viszonyát több szaktudomány szemszögéből, sajátos megközelítésben vizsgálja (Enyedi 1987). Az ő sajátos megközelítése a Városi világban deklaráltan városföldrajzi, hiszen alapvetően a földrajzi értelemben vett városra, városhálózatra figyelt. Azonban nem késlekedett hozzátenni, hogy az arculatukban, elhelyezkedésükben oly sokszínű, tevékenységükben oly sokrétű városokat vizsgálva „egyetlen földrajzi jellemzés sem kerülheti ki a nem földrajzi, hanem például szociológiai vagy közigazgatási városértelmezés megjelenítését, illetve kutatói alkalmazását” (24. o.). Arra biztat, hogy például a városok belső társadalmi folyamatait, konfliktusait feltárni igyekvők elegyítsék a társadalom-antropológia és a város-szociológia módszereit, vagy, hogy az urbanisztika sokoldalú képet alkosson a városról: „a városi térhasználat szempontjait össze kell hangolni a város-szociológia, az ingatlanpiac, a várospolitiká, sőt – ez gyakran feledésbe merül – a városlakók szempontjaival” (37. o.).

Az efféle útmutatásra valóban régóta s mind a mai napig nagy szükség van. A *TÉT* indításakor a folyóiratban képviselt interdiszciplináris szemléletet még rendhagyónak ítélte meg az alapító. Néhány évvel később, a volt szocialista országokban kezdett új társadalomtudományi kutatások segítésére létrehozott

Soros Alapítvány Research Support Scheme kuratóriumának szintén alapító tagjaként az „urban studies” jelölte meg mint támogatandó interdiszciplináris területet. Amikor a ’90-es évek végén átadta nekem itt végzendő munkáját, én még mindig azt tapasztaltam, hogy a „városkutatókat” egyszerű gyűjtőfogalomként kezelik a pályázók, s inkább csak egy-egy leszűkítetten város-szociológiai, városföldrajzi stb. kutatási tervet igyekeznek az átfogó témajavaslatokba beilleszteni. Hasonló szemléletre szocializálva s Enyedi György munkásságát ismerve azt gondoltam: persze „könnyű neki”, az ő rendkívül széles körű műveltségével, különböző közgazdasági, geográfiai, szociológiai, regionális tudományi intézményekben, szervezetekben dolgozva sokféle új tudást szerezni, továbbadni. Aztán lassan – épp a kritikai földrajzra, annak szemléletére rátalálva – megtapasztaltam, hogy akinek nincs ekkora tudáskészlete és mozgástere, a munkára kifejezetten megtermékenyítően ható tudományközi teamekben az is dolgozhat, s erre kiváló lehetőséget adnak olyan „tereppek”, mint a városkutatás. Lehet, hogy ebben a felfogásban városkutatást művelni már több, mint ajtókat nyitni a diszciplínákat elválasztó falakon, s inkább utal a ledöntött falak tégláiból valami „új” építésére. Nem tudom, Enyedi György el akart-e menni eddig. Egy biztos, utolsó könyvében többek között a közgazdaság-tudományt is azért kritizálta, mert kevésbé érdeklődik a városok iránt, pedig – mint írta – „e településforma működteti a modern gazdaságot. A gazdaság működése nem ismerhető meg területi-települési elhelyezkedése hatásainak számbavétele nélkül” (28. o.). Ez az érvelése pedig biztosan meghallgatásra talál például épp a Társadalomelméleti Kollégium Városműhelyének – többek között – közgazdász fiataljai körében, akiknek egyik deklarált célja a kritikai városkutatáson belül az interdiszciplinaritás erősítése (lásd Jelinek 2012).

Enyedi György másik fontos hagyatéka a társadalmi térfolyamatok *megértésének igénye által vezérelt kutatás* szemlélete. Ez különösen abban a magyarországi közegben kaphat ilyen jelentős hangsúlyt, ahol a professzor fiatal éveiben még egyértelműen a leíró társadalomföldrajz dominált. Ő már akkor is, később is az okokat vizsgálta. Utolsó könyvének alapkérdése: „mi magyarázza a városi világnak az ezredfordulón észlelhető elterjedését s alapvető átalakulását?” (11. o.). A globalizált világ urbanizációs folyamataiban elsősorban az általános, közös vonásokat kereste, mert úgy vélte, az általánosítás teszi lehetővé a városfejlődés mechanizmusának feltárását. Ez korántsem jelenti azt, hogy a megkülönböztető jegyeket tagadta volna. Könyve nagy ívű áttekintésében a városnövekedés szakaszai szerint csoportosítva, történelmi perspektívában ismerteti meg olvasóival az afrikai, a latin-amerikai, a dél-ázsiai, a kínai, az európai, az orosz, az észak-amerikai és a japán városokat, azok számos sajátosságát is. Azt is leszögezi, hogy minden megaváros egy egyedi történet. Mégis, „a rendkívüli sokszínűség mögött közös, feltárható folyamatok húzódnak” (12. o.). A posztmodern érában nyilván sokak számára népszerűtlen az ilyen szemlélettel végzett „modellalkotás” (aminek 30 éve kidolgozott eredetijét formálta, újjította meg most szerzőjük). Hogy számomra miért elfogadható s követhető, az

talán David Harvey (2009: 110. o.) érvelésével érzékeltethető legjobban. Ő úgy látja, a posztmodern gondolkodás elég jellemzően elveti a történeti rendszerezést vagy általánosítást, sőt némely képviselője szerint a megismerhetőnek hirdetett „univerzális igazságok” keresése számos társadalmi katasztrófához vezetett. Harvey azonban, bár többek között a különbözőség és sokféleség hangsúlyozásában számos érdekes gondolatot talál, mégsem érti, hogy „miért volna bárhogyan összeegyeztethetetlen a heterogenitásnak az a fajtája, amelyet a posztmodern gondolkodás ünnepel, annak a gondolatával, hogy a világ megismerhető, például a tőkefelhalmozás folyamatainak elemzésén keresztül, amelyek nem csupán jól megférnek a társadalmi különbözőséggel és sokszínűséggel, hanem aktívan termelik is azokat”. Enyedi György számára a városnövekedés szakaszváltásaiért felelős, elemzendő meghatározó tényező a „gazdasági fejlődés” (1984), az utolsó könyvében ezt pontosítva már egyértelműen a hosszú távú gazdasági ciklusok (Kondratyev-ciklusok).

Az urbanizáció hajtóerőinek – mint ahogy térbeli hasonlóságainak és különbségeinek is – a megítélése azonban meglehetősen sokféle, s már elvezet a társadalomelméleti megközelítések világába. Bár szintézisében ezekkel nem kívánt Enyedi professzor foglalkozni, időnként mégsem kerülhette meg azt (például megfogalmazta viszonyát a városok társadalmi egyenlőtlenségei újratermelésének neomarxista elméleteihez). Korábban viszont már rendszerbe foglalta a kapcsolódó elméleteket, legszisztematikusabban talán a *Van-e szocialista urbanizáció* c. írásában (Enyedi 1989). Ez annak a kétévtizedes vitasorozatnak³ a végkifejlete volt, amely urbanizációs elméletéhez (illetve annak előzményeihez) kötődött. Magyarországon többen – a társadalomföldrajzban mindenképpen – először ennek a vitának köszönhetően ismerkedtek meg Harvey, Castells és mások nevével, gondolataival. Olyanokéval, akiket napjaink kritikai városkutatásnak elkötelezett fiataljai mind a mai napig hiányolnak a hazai városkutatási írások hivatkozásaiból, de legalábbis – joggal – keveslik azokat (Jelinek 2012). Az Enyedi György részvételével, illetve kezdeményezésével zajló urbanizációs viták bepillantást engedtek a szocializmusfelfogások sokféleségébe is, az urbanizációt a szocialista országokban működtető hajtóerők sajátosságainak változatos megítélésébe. Fontos kiindulópontot jelenthetnek azoknak a – többek között – fiatal városkutatóknak, akik a posztszocializmus/újkapitalizmus Magyarországnak valóságát kritikai társadalomelméletek alkalmazásával igyekeznek megérteni.

E fiatalok útkeresését világosan kirajzolják a *Fordulatban* általuk közlésre kiválasztott írások. Ezek jól példázzák a kritikai városkutatások egyik legfontosabb küldetését: a marginalizált/alárendelt/kizsákmányolt társadalmi csoportok érdekében íródtak. Több megközelítési lehetőséget is felvillantanak. Így irányulhat a vizsgálat közvetlenül e csoportok helyzetének megismerésére (Wacquant írásában (2011) a szegénység új formáinak, térbeli jellegzetességeinek feltárásával); vagy elemezhetők e csoportok perspektívájából a városi tér-folyamatok, mint például a dzsentrifikáció, társadalmi hatásai (Slater 2011); de tanulmányozható a globális gazdaságban megváltozott helyű és szerepű váro-

sok globalizációja is, amely világossá teszi a városi társadalmi egyenlőtlenségek újratermelésének világméretű mechanizmusait (Smith 2011). Enyedi György munkásságát – mint jellemzően „modellalkotót” – nem az empirikus városkutatás jellemezte, de nagy hatású kutatásszervező tevékenysége részeként a legkülönbözőbb szakterületek képviselőit nyerte meg például annak a feladatnak, hogy foglalják össze a történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásairól szerzett kutatói tapasztalataikat egy tanulmánykötetben (Enyedi 2007). A *társadalmi-területi egyenlőtlenségek feltárása* azonban saját értékelése szerint is egész pályáján végigívelő cél volt. Ez a kutatói érdeklődés szintén olyan örökség, amelyet utolsó könyvéből is magunkkal vihetünk. Abban egyértelművé teszi, hogy az urbanizációban a társadalmi egyenlőtlenségek világszerte folyamatosan újratermelődnek, rámutat a falusi és városi szegénység összefüggéseire s az ezek enyhítését célzó közpolitikák tehetetlenségére. Felhívja a figyelmet a gazdasági hanyatlás mellett kibontakozó városrobbanás térségeiben elterjedt migrációs politikák ellentmondásaira éppúgy, mint a nem modellkövető városfejlődéssel jellemezhető Kínában a nagyvárosi nyomornegyedek kialakulását kitoloncolással, a „szegénység falura zárásával” elkerülő központi tervezés módszereire, de arra is, hogy a fejlett világ nagyvárosaiban épp a szélsőséges formákat öltő lakóhelyi szegregáció idején ritkulnak a várospolitika nem piaci beavatkozásai.

A jövő városáról gondolkodva Enyedi Györgyöt leginkább az foglalkoztatta, hogy fenntartható-e a városnövekedés jelenlegi üteme. Értékválasztását egyértelművé teszi, hogy ezt csak úgy tartotta elképzelhetőnek, ha „a városi társadalom fennmaradását, működését fenyegető konfliktusokat tudjuk csillapítani-szabályozni” (173. o.). Ezekbe a konfliktusokba pedig a társadalmi egyenlőtlenségeket (a szegénység növekedését), a természeti környezet károsítását, de az épített környezet diszfunkcióját is beleértette. A politikai gazdaságtani szemléletet követve úgy vélte, a társadalmi fenntarthatóság feltételeinek vizsgálatához egyszerre kell elemezni a globális gazdaság fejlődési trendjeinek következményeit s e következmények hatásait módosítani képes várospolitikákat.

Ezek az elemzések immár ránk maradnak. Jó lenne megvitatni Enyedi professzorral a jövő városfejlődési pályáinak a könyve zárásaként felvázolt forgatókönyveit, s legalább ilyen jó lenne megkérdezni tőle, hogy szerinte milyen városkutatói felfogás vihet közelebb a „reálisan megvalósítható”, esetleg az „optimista” scenárió bekövetkeztével várható társadalmi változásokhoz. Enyedi György olyan atmoszférát teremtett maga körül, hogy a legfiatalabbakkal is mint egyenrangú partnerekkel ült volna le megvitatni a könyve kapcsán felmerülő ilyen és ehhez hasonló kérdéseket, a művéből merített ötletekből születő újabb és újabb kutatási terveket. Nagyon fog hiányozni az ilyen beszélgetéseinkről, amelyeken most már csak az írásai lehetnek jelen.

Jegyzetek

- 1 <http://fordulat.net>
- 2 Ennek egyik legmarkánsabb megnyilvánulásáról, a Társadalomelméleti Kollégium Városműhelyének gondolatvilágáról lásd Jelinek Csaba bemutatását a TÉT jelen számában.
- 3 E viták rövid áttekintését lásd Timár (2010).

Irodalom

- Enyedi Gy. (1982): Hol vannak az utódok? *Földrajzi Értesítő*, 2-3., 328-329.
- Enyedi Gy. (1984): *Az urbanizációs ciklus és a magyar településhálózat átalakulása*. Akadémiai Kiadó, Budapest (Értekezések, emlékezések)
- Enyedi Gy. (1987): Köszöntjük az olvasót! *Tér és Társadalom*, 1., 3-4.
- Enyedi Gy. (1989): Van-e szocialista urbanizáció? *Tér és Társadalom*, 2., 92-103.
- Enyedi Gy. (szerk.) (2007): *A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest (Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián. Műhelytanulmányok)
- Harvey, D. (2009): A kapitalizmus: a fragmentálódás üzeme. *Fordulat*, 7. szám, tél, 108-115. Eredeti tanulmány: Harvey, D. (1992): Capitalism: The Factory of Fragmentation. *New Perspectives Quarterly*, 1., 42-45.
- Jelinek Cs. (2012) A Társadalomelméleti Kollégium Városműhelye – Kritikai városkutatás Magyarországon. *Tér és Társadalom*, 4., 136-141.
- Slater, T. (2011): A kritikai perspektívák kilakoltatása a dzsentrifikáció-kutatásból. *Fordulat*, 13. szám, 53-86. Eredeti tanulmány: Slater, T. (2006): The Eviction of Critical Perspectives from Gentrification Research. *International Journal of Urban and Regional Research*, 4., 737-757.
- Smith, N. (2011): Új globalizmus, új urbanizmus: a dzsentrifikáció mint globális városi stratégia. *Fordulat*, 27-52. Eredeti tanulmány: Smith, N. (2002): New Globalism, New Urbanism: Gentrification as Global Urban Strategy. *Antipode*, 3., 427-450.
- Timár J. (2010): Van-e posztoszocialista urbanizáció? In: Barta Gy., Beluszky P., Földi Zs., Kovács K. (szerk.): *A területi kutatások csomópontjai*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 121-140.
- Wacquant, L. (2011): Lakóhely szerinti megbélyegzés a fejlett marginalitás korában. *Fordulat*, 11-25. Eredeti tanulmány: Wacquant, L. (2007): Territorial Stigmatization in the Age of Advanced Marginality. *Thesis Eleven*, 91., 66-77.